

S.M.Qənizadənin maarifçi konsepsiyası və islam dünyagörüşü

Təyyar SALAMOĞLU,
ADPU-nun professoru

I HISSƏ

S.M.Qənizadənin "Məktubati-Şeyda bəy Şirvani" diologiyası

IV yazı

"Müəllimlər iftixarı": İslam inancı maarifçi qəhrəmanın dünyagörüşünün təməl prinsipi kimi.

Azərbaycançılığa dair elmi düşüncə konsepsiyasında islamçılığa ayrılan yer də bunun sübutudur: "Azərbaycançılıq üç təməl üzərində bərqərar olur: türkçülük, islamçılıq və Vətənçilik... Türkçülük Azərbaycan xalqının milli ideali-məfküresidir. Onun əsasında öz soy kökünə, əslinə və bütün türklərə məhəbbət dayanır. Bu, gen və qan məhəbbəti, ilahi bir hissdır: Nuru tanrıdan, imanı Qurandan, qüdrəti torpaqdan gəlir. Türkçülüklə islamın vəhdəti Ulu Peyğəmbər Məhəmməd Əleyhüssəlamdan başlanır" (Şəmsizadə N.Azərbaycançılıq. Bakı. Nurlar NPM., s.116).

Maarifçi qəhrəmanın məhz bu notların işığında qarşılaşdığı problemi həll etmək üçün çıxış yolu tapması tamamilə qanunauyğundur. "Diləfruzun həmayili" məsələsinə "batini nəzər"lə baxdıqda Şeyda bəyin tapdığı həll yolu məntiqə tam uyğundur. Çünki ancaq dünya malı yoxluğunda özünü "çox dövlətli" hesab edən, bu cür "dövlətlik"ə iman və inanc gətirən bir adam düşünə bilər və düşündüyünə inana bilər ki, "hər kəs öz mal və dövlətindən zəkat verər, əhli-maarif zümrəsinə hesab olunan müəllimin hədiyyəsi kitabdan səvay əlahiddə şey ola bilməz. Müəllimin ağ və qızılı bəyaz üstündə qələm qarasıdır..."

"Bəli, Diləfruzun həmayili mərifət mirvaridindən düzülmiş yazı sətirləridir" qənaəti ilə Şeyda bəy qardaşı qızına "təbii xüsusunda bir nəsihətnamə" kitabı yazıb hədiyyə verməyi vəziyyətdən çıxış yolu kimi qətiləşdirsə də, bu qəti qənaət ona ruhi rahatlıq versə də, o, Diləfruz üçün nəzərdə tutduğu hədiyyəni verdiyi sözün ideal cavabı hesab etmir. O, hədiyyəsini dərviş töhfəsi, yaxud "Süleyman peyğəmbər hüzurunda axsacıq qarıncaın bir qıvacıq hədiyyəsi" misalında dəyərləndirir.

S.M.Qənizadənin burada da süjeti cəmiyyət insanının psixoloji təbiətinə uyğun davam etdirdiyini görürük. Əslində "ağ və qızılı bəyaz üstündə qələm qarası"ndan hörülmüş mərifət çələngi Şeyda bəyin nəzərində miqyas-

sız dəyərə malikdir. Onun öz hədiyyəsinin dəyərini dərviş töhfəsilə müqayisə etməsi məsələyə cəmiyyətin gözü ilə baxışı ifadə edir. Maddi və mənəvi dünyalara köklənmiş insanların dünyagörüşləri arasındakı fərqi, bu fərqi yaratdığı sosial bəlaları bədii təhlil müstəvisinə gətirmək məqsədi daşıyır. Eyni zamanda, yazıcının süjeti XIX əsrin sonlarının reallıqları əsasında hərəkətə gətirdiyini sübut edir.

Şeyda bəy "ruh və can nicatı" hesab etdiyi "nəsihətnamə"ni yeddi həftə gecə və gündüz işləməklə yazıb başa çatdırır. Yazıçı oxucu marağını bu hissələrdə də mühafizə edib saxlamağı bacarır. Şeyda bəyin böyük bir əziyyət hesabına başa gətirdiyi bu "nəsihətnamə"ni qardaşı qızı necə qarşılayacaq? Hadisələrin cərəyanı oxucunun bu sual ətrafında düşüncəsini qaçırmaz edir. Bu düşüncə müstəvisində oxucu baş verəcək gələcək olayların intizarında qalır. Yəni də oxucu düşüncəsində Diləfruzun hədiyyəyə münasibətinin versiya-larının yaranması məsələsi meydana çıxır. Oxucu düşüncəsində formalaşmış "versiyalar"la müəllif versiyasını üz-üzə gətirmək istəyi oxucu fikrində romanın sonuna marağı qat-qat artırmış olur. Etiraf etmək lazımdır ki, oxucu nə qədər çevik fikir sahibi olursa olsun, romanın sonunu müəllif düşündüyünün eyni kimi təsəvvür edə bilməz. Çünki, hadisələrin inkişaf məntiqi Şeyda bəyin "nəsihətnamə"ni Diləfruzla təqdim etməsini diktə edir. Lakin müəllif əsəri gözlənilməz sonluqla bitirir.

Romanın son hadisələri birinci şəxsin dilindən təhkiyə edilir. Bu, Şeyda bəyin dostu S.M.Qəniyevdir. Romanın bundan sonrakı hissəsində dostunun Şeyda bəyin ölümü ilə bağlı keçirdiyi hallar təsvir predmeti olur və bütövlükdə müəllif təhkiyəsi ilə davam edir. Şeyda bəy bu hissələrin iştirakçısı deyil. "Nəsihətnamə" bitəndən sonra Şeyda bəyin başına gələnləri müəllif təhkiyəsindən öyrənirik. Şeyda bəyin məslək yoldaşlarından biri və yay tətilinin sonlarında Şamaxıdan Badkubəyə - iş yerinə qayıdarkən onun dəfn mərasimi ilə üzləşən müəllif baş verənləri təhkiyə edir. Dostunun ölümünün təfərrüatlarını təhkiyə edərək bu nagahan ölüm hadisəsi ilə bağlı dəhşətli yaşantılarını qələmə alır.

Əsər Şeyda bəyin dostuna - S.M.Qəniyevə ünvanlandığı məktub və müəllifin bu məktubu oxucuya təqdimi ilə bitir.

Məktubda Şeyda bəy Diləfruzun adına yazdığı "Nəsihətnamə"ni dostunun çap etdirməsini təmənnə edir. Şeyda bəyin xahişində vəziyyətin dəyişməsi ilə - ölüm məqamının yetişməsi ilə bağlı "Nəsihətnamə"nin Diləfruzla təqdim edilməsinin həm mənasının qalmaması, həm də praktik olaraq mümkünsüzlüyü ilə əlaqədar olaraq "əbnayi-millətə bəzi" - millət övladlarına ithaf məqsədi önə keçir və bu məqsədlə də onu çap etdirməsi xahiş olunur.

Lakin Şeyda bəyin "məktubu" ancaq bu xahişdən ibarət deyil. "Məktub"unda Şeyda bəy çox dərin ictimai mətləblərə toxunur. Buradakı düşüncələrində Şeyda bəy artıq bir məktəb müəllimindən maarifçi-filosof, mütəfəkkir səviyyəsinə qədər yüksəlir. Şeyda bəyin "məktubu"u "Müəllimlər iftixarı"nın sosial tutumunu qat-qat dərinləşdirir. Əsl həqiqətdə "məktub" milli tərəqqiyə nail olmaq üçün görülməli işlər, millət ziyahsının qarşısında duran vəzifələr haqqında Şeyda bəyin

dostu ilə "qəribə həmsöhbət" olması şəklində əyaniləşir.

"Məktub"da Şeyda bəyin müəllifin maarifçi düşüncələrinin, vətəndaş ziyalı mövqeyinin rüporu kimi çıxış etməsi daha qabarıq şəkildə önə keçsə də, məktubun məzmunu həm də "Nəsihətnamə"ni - əsərin ikinci hissəsini - "Gəlinlər həmayili"ni başa düşməyə açar olur.

"Məktub"a qədər Şeyda bəyin millət, onun tərəqqi yolları haqqında düşüncələri əsərdə fraqmental şəkildə əks olunur. Milli tərəqqidə məktəbin və müəllimin rolundan bəhs olunur. Əlbəttə, "məktub" da bu düşüncələrin davamı kimi ərsəyə gəlir. Lakin məktubda məsələlər daha geniş və daha dərin miqyasda qoyulur. "Məktub" əcəllə üz-üzə qaldığını dərk edən, etmək istədiklərini edə bilməməyin çarəsizliyini yaşayan və buna çarə axta-

ran bir vətəndaş ziyalının düşüncələri kimi yaranır. Şeyda bəy bu "yaranma" prosesinin psixoloji tərəfini belə izah edir: "Amma təəccüb budur ki, hərçənd deyirlər ki, guya səhhətsiz cəsdə salim ruh ola bilməz, lakin bu hədisə bərəks imdiki nasaz cisim zəifliyində öz təbiətində əlahiddə bir ruh qüvvəsi hiss edirəm ki, onun təsirdən laqırtıya nəhayətdə mailvaram".

Şeyda bəyin "məktub"u romanın üzvi hissəsinə ona görə çevrilə bilər ki, müəllif insan təbiətinin ən mürəkkəb və ziddiyyətli məqamlarını bədii təhlil müstəvisinə çıxarmağa nail olur. "Diləfruzun hədiyyəsi" ilə bağlı çarəsizliyi, bu çarəsizlikdən doğan gecəgündüz çalışma məqamları, aramsız çalışmaların qəhrəmanın ölümcül xəstəlməyinə səbəb olması və nəhayət, ölüm yatağında əcəllə çarpışan insanda ikinci ruhun - nəfəsin açılışı və "məktub"un yazılışı... Sonuncu məqama Şeyda bəyin verdiyi izah belədir: "...adətən azarlı başdan səhih mətləb çıxmağa inkar edirlər...Amma yəni sən inandırırım ki, səlamətliyimdə axtardığım bəzi qaranlıq mətləbləri, arxamızdan şeyləri ayna içində görün kibi, imdi bir-bir aydın-aşkar görürəm". Ölüm ayağında insanın üzünün işıqlanması, onun sanki xəstəliyə qalib gəlməsi, hərəkətlərində canlanma yaranması kimi, müvəqqəti də olsa, ruhi bir dirçəliş halı yaşaması ilə bağlı deyim-inanc el arasında geniş yayılıb. Əlbəttə, bu izahı çətin olan Allah hikmətləri sırasından olan bir işdir. Sanki Şeyda bəydə də bu hal müşahidə olunur. Onun sağlığında üzərində düşündüyü, amma həllini heç cür tapa bilmədiyini problemlərin həlli yollarını ölüm məqamında "arxamızdakı şeyləri ayna içində görün kimi, indi bir-bir aydın-aşkar görməsi", heç şübhəsiz ki, sirlə Allah hikmətləri sırasındadır. Bu-

na görə də təbii qarşılır. Düşünürük ki, onu narahat edən problemlər bərədə Şeyda bəyin ölüm yatağında daha dərinləndirilmək imkanlarında insan təbiətinin bioloji və ruhi cəhətdən mürəkkəbliyini və eyni zamanda, potensialını işarələyən cəhətlər çoxdur.

"Məktub", doğrudan da, əlahiddə bir ruh qüvvəsi ilə yazılmış və "bəzi qaranlıq mətləblər"ə aydınlıq gətirmək gücündədir. Şeyda bəyin milli tərəqqi haqqında düşüncələri məhz bu "məktub"da aydın bir konsepsiya şəklində alınır. O, "məktub"unda milli inkişafa təkan verə bilən amilləri sistemli şəkildə açıqlayır.

S.M.Qənizadənin qəhrəmanı milli inkişafda təkamül yolunu seçir. O, dostu ilə bölüşdüyü düşüncələrində fikrini belə ifadə edir: "...Amma hər bir arzuya nail olmaq üçün tədris nizamının gözləmək lazımdır". Qeyd edək ki, Şeyda bəyin yaşadığı zamanda cəmiyyətin tərəqqi yoluna dair fikirlər haçalanırdı. İnkişafın inqilabi-sıçrayışlar yoluna üstünlük verənlər də az deyildi. Bütün digər maarifçilər kimi, Şeyda bəy də bu yolun perspektivlərinə inanmır, onu qəbul etmirdi. Onun milli tərəqqidə seçiləsi yolun "tədris nizamı"na söykənməsi zərurətini dostuna xüsusi şəkildə xatırlatmasını inqilab-sıçrayışlar yolunu qəbul etməməsi anlamında da başa düşmək lazımdır. Ədəbiyyatşünaslıqda məsələnin bu tərəfinə diqqət yetirilməlidir: "Bütün maarifçilər kimi Şeydabəy də cəmiyyətin inkişafında məktəbin rolunu həddən artıq şişirdir, bütün cəmiyyəti dəyişə biləcək vasitə sayır, onu idealizə edib böyük ictimai inqilablara qarşı qoyur" (X.Məmmədov.s.122). Şeyda bəyin dünyagörüşünün ümumi istiqaməti burada düzgün ümumiləşdirilmişdir. Lakin ədəbiyyatşünaslıq Şeyda bəyin dünyagörüşünə tənqidi yanaşır. Milli tərəqqidə təkamül yoluna inancını, cəmiyyətin irəliyə doğru hərəkətində "ictimai inqilablar"ın roluna arxa çevirməsini onun dünyagörüşünün məhdudluğu hesab edir. Ədəbiyyatşünaslığın mövqeyinə görə, Şeyda bəyin yaşadığı burjuva-kapitalist cəmiyyətində insanlar "siniflərə və təbəqələrə bölündüyü", "bunların arasında kəskin təzadlar" olduğu üçün onun milli tərəqqi haqqında "ümummilliyet" konsepsiyası - yeni millətin bütövlükdə, bütün sosial təbəqə və qrupların vəhdətində inkişafını nəzərdə tutan baxışları özünü doğrulda bilməz. Ədəbiyyatşünaslığın bu mövqeyi içində yaşadığı sovet siyasi rejiminin ideologiyasından qidalanır. Sovet rejimi inqilab yolu ilə yarandığı üçün bu sistemin ideoloqu kimi çıxış etmək məcburiyyətində qalan ədəbiyyatşünaslıq da "təkamül yolu"na artıq vaxtını keçirmiş, mütləq mənada özünü doğrultmamış dünyagörüşü sistemi kimi yanaşır, ona qarşı "inqilab" yolunun mütərəqqiliyini, zamanın tələblərinə cavab verməsini nəzərdə tutan dünyagörüşünü - inqilabi demokratizmi qoyurdu. Buna görə də, ədəbiyyatşünaslıq maarifçilərin "məktəb"dən başladıkları ictimai tərəqqi yoluna tənqidi yanaşır, bununla bərabər, fakt qarşısında qalaraq maarifçi qəhrəmanların ümummilliyet inkişafına bağlı konsepsiyasının mahiyyətini açmağa çalışır: "Şeydabəy bir maarifçi kimi cəmiyyətin nicatını üç şeydə - məktəbdə, müəllimdə və qabaqcıl ideyaların təbliğində görür" (X.Məmmədov. s.121).

(Davamı 13-cü səhifədə)

(Əvvəli 5-ci səhifədə)

Bu fikir Şeyda bəyin maarifçilik görüşlərinin ifadəsi baxımından müəyyən həqiqəti ifadə etsə də, tam deyil. Həqiqət tərəfi ondan ibarətdir ki, onun maarifçilik baxışlarında məktəb və müəllim əsas yerdə dayanır. Məktəb və müəllim, doğrudan da, bir-birlərini tamamlayan anlayışlar olduğu üçün hər ikisini birlikdə, ayır-ayrı yox, bir-birini şərtləndirən birinci amil kimi götürmək, fikrimizcə, daha dəqiq olar. Şeyda bəy özü də məktəbi “tərəqqiyi - səlamin əvvəlinci pilləsi” kimi xarakterizə edir: “Bu sözlərdən muradım tərəqqi tərtibinin mülahizəsidir ki, binası məktəbxana üstündə bərqərar olsa gərəkdir. Bəli, tərəqqiyi-səlamin əvvəlinci pilləsi məktəbxana astanasından başlanır. Əsrimizin təqəzası bina olduqda, o təqazaya müvafiq əməl lazımdır...”.

Şeyda bəy məktəbin milli tərəqqi işində mühüm rol oynaya bilməsində müəllim amilini vacib şərt sayır. Onun qənaətinə görə, həqiqi müəllimin ən əsas keyfiyyəti üzərinə düşən vəzifəni düzgün dərk etməsidir. Şeyda bəy müəllimlik işində millətə, insanlığa sevgini və xidməti önə çəkir. Bu cür müəllimlərin yetişməsinin çətinliyini aydın dərk edir, onları yüksək qiymətləndirir: “Xoşa o şəxslərə ki, təqazayərsə müvafiq öz təkliflərini qanıb, ümumi insaniyyətə və xüsusi öz millətlərinə xidmət edələr”. Əslində, Şeyda bəy, hər şeydən qabaq, milli vətəndaşlıq şüuru məsələsini qoyur və məsələnin çətinliyini də burada axtarır. Şeyda bəy hesab edir ki, “əsrimiz bir əsrdir ki, gündüzlər qiraət, gecələr kitabət müəllimlər üçün din borcudur”. Əslində məsələnin bu şəkildə qoyuluşu ilə maarifçi qəhrəman müəllim fədakarlığı məsələsini qabardır. Onun bu cür düşünməsi real vəziyyəti, millətin gerçək durumunu düzgün təsvir etməsi ilə bağlıdır.

Şeyda bəyə görə, müəllim fədakarlığı olmadan “əbnayi-millətə cəhalət atəşi”ndən xilas etmək mümkün deyil. Şeyda bəy inanır ki, “bəni-növi-bəşərə məxsus hər qisim həvas və əxlaq var isə, hamısı bizim millətdə parlaq mövcuddur...”. Ancaq problem millətin tarixi xarakterindəki bu keyfiyyətlərin bərpasına və inkişafına çalışmaqdadır. Bunu isə ancaq özünü millətə yolunda fəda etməyə hazır olan, heç bir dünya malı təmənnası olmayan, milli amala köklənmiş müəllim edə bilər.

Şeyda bəy milli tərəqqi prosesində müəllimin roluna nə qədər böyük dəyər versə də, bu işin müvəffəqiyyətini bütövlükdə ziyalı kütləsinin hərəkətində axtarır.

Fikrimizcə, onun dostu ilə bölüşdüyü fikirlərində ədəbiyyatın roluna ayırdığı yer, artıq milli tərəqqi tərtibində ikinci mərhələni ifadə edir. Məktəb və müəllim milli ictimai şüurun formalaşması üçün ilkin baza yaratmaq mənasında misilsiz iş görür. Məhz bu ilkin baza - təlim və tərbiyə millət övladının özünü və millətini, dünyanı və bəşəriyyəti bəsirət gözü ilə dərk etməyin əsasını qoyur. Ədəbi-mədəni düşüncə isə bu ilkin baza əsasında milli ictimai şüuru formalaşdırır, millətin özünüdərkini ictimai prosesə çevirir. Bu mənada Şeyda bəy ədəbiyyatın həyatı idrak və onu inkişaf etdirmək gücünə inanır. Məktəb və müəllimlə bərabər, ədəbi-mədəni hərəkətin milli tərəqqidəki rolunu önə çəkir: “Yazıçı təmsilən bir təbibdir ki, öz millətinin və ya ümumi insanın din illətlərin təhqiq edib, müalicəsi üçün ədəbiyyat nüsxəsi yazsa gərəkdir”.

Şeyda bəy ədəbiyyat işini vətəndaş-sənətkar, vətəndaş-yazıçı işi kimi təsvir edir. Vətəndaş yazıçı kimi formalaşmaqda, ilk növbədə, yazıçı istedadına, bu istedad hesabına həyatı idrak qabiliyyətinə böyük önəm verir:

“...Müsənniflik iddəası edən şəxs üçün quvveyi dindən səvay quvveyi-təb və surəti fəhm

lazımdır”. Şeyda bəyin düşüncəsinə görə, sənətkar həqiqi istedad sahibdirsə, həyatı idrak qabiliyyəti onu “hər bir şeyi öz rəng və surətində təsvirə gətirməyə” istiqamətləndirəcəkdir. Məsələnin bu şəkildə qoyuluşu Şeyda bəyin realist sənətə üstünlük verməsini, məhz bu sənətdə “əbnayi-millət”ə həqiqi xidmət, “din borcu”nu yerinə yetirmək imkanları görməsini işarələyir. Bu məqamda və ümumiyyətlə, Şeyda bəyin tərəqqi prosesini “din borcu” kimi təsvir etməsi məsələsinə aydınlıq gətirmək zərurəti ortaya çıxır. Bununla bərabər, “ümumi insaniyyətə və xüsusi öz millətlərinə xidmət” konsepsiyasının qaynaqlarını müəyyənləşdirmək lazım gəlir.

Şeyda bəy müəllim fədakarlığından danışarkən onun gecə və gündüz çalışması zərurətini vurğulayanda bunu “müəllim üçün din borcu” sayır. Eləcə də, yazıçı istedadı və həyatı idrak qabiliyyətinin sənətkarlıq üçün əsas şərtlər olduğunu önə çəkəndə, bütün bunlardan qabaq onun dini inancının quvvəsini önə çəkir. Bütün bu hallar millilik amilinin kölgədə qalması anlamınanı gəlir?

S.M.Qənizadənin və onun qəhrəmanı Şeyda bəyin ümmətəçilik, “ittihad-islam” mövqeyindən çıxış etməsi şübhəsizdir. Müəllifin də, qəhrəmanın da bütün varlığında bu istiqamətdəki inkişafa təkan vermək niyyətlərini və əməllərini görürük. Ədəbiyyatşünaslıqda S.M.Qənizadənin islam xalqlarının birliyi - “ittihad-islam”a dair görüşlərinə aşağıdakı kimi açılış verilir: “Ədib ‘ittihad’ dedikdə müxtəlif məzhəblərə qail olan müsəlman arasında dini ədavətlərin aradan qaldırılmasını, onların islam bayrağı altında birləşmələrini nəzərdə tuturdu” (X.Məmmədov.s.181). Bu “ittihad” anlayışına və hərəkətinə sovet ideologiyası mövqeyindən verilmiş şərhdir. Bu ideologiya “islam bayrağı altında” birləşmək anlayışında müsəlmanların dövləti birlik yaratmaq məqsədini vurğulayırdı. Halbuki, XIX əsrdən formalaşan bu hərəkət, düşüncə konsepsiyası islam xalqlarının mədəni birliyini, qarşılıqlı əməkdaşlığını nəzərdə tuturdu. S.M.Qənizadə də “ittihad”ı müsəlman xalqlarının məslək birliyi kimi təsvir etmişdir. “Bir para mətləblər” silsiləsindən olan məqalələrinin birində (“Həyat” qəzeti, 1906, № 49) deyirdi: “İslam dini binalı bir tubidir, yəni mübarək ağac misalındadır. İndi şükürlər olsun ki, biz müsəlmanlar islam nəhalına əza hesab olunub bir kötükdən din qəzası aldığımızda adətincə həmcinszadələr bir isimlə çağırılan kimi bizlər də “islam” adı ilə çağırılıb, adımız islam, məsləkimiz ittihad olsa gərəkdir”.

Adımızın “islam adı ilə çağırılma”sının milli yox, islam dininə mənsubluğumuzla bağlı olduğu bu sitatda aydın şəkildə əksini tapıb. S.M.Qənizadə eyni dinə mənsub olan millətlərin əqidə birliyinin zəruriliyini önə çəkir. Eyni zamanda, “biz müsəlmanlar islam nəhalına əza olunub” ifadəsində İslam xalqlarının milli mənsubiyyət fərqlərinə də işarə var. Məqalələrində yer alan bir ifadəyə diqqət çəkmək istəyirik: “Ümumən müsəlmanlar arasında, ələlxüsus biz Qafqaz türkləri arasında...”. Burada millətin adı ilə onun dini mənsubiyyətinin fərqləndirilməsini görürük. Lakin S.M.Qənizadənin tərəqqi konsepsiyası həm öz millətinin, həm də bütövlükdə insanlığın - bəşəriyyətin inkişafını nəzərdə tutur. Bu tərəqqi prosesinə gedən yol haqqında təsvirlərini ifadə edərkən o bilavasitə İslam ehkamlarından çıxış edir. Müəllim və ümumən ziyalı fədakarlığının “din borcu” kimi meydana çıxması, “quvveyi-dindən” güc alması haqqındakı mülahizələri onun dünyagörüşündə islam maarifçiliyi ilə Avropa maarifçiliyinin sintez halında meydana çıxmasını göstərir. Romanın ikinci hissəsi onun İslam fəlsəfəsinə söykənən dünyagörüşünün təfsilatlı bədii ifadəsindən ibarətdir.